

Uwe H. Bittlingmayer

„POZNI KAPITALIZAM“ ILI „DRUŠTVO ZNANJA“?

Debate i kontroverze oko dijagnoza savremenog doba i društvenih pojmova su stare koliko i sama sociologija. Etiketa društvo znanja obeležava trenutno najpopularniju dijagnozu vremena u kome živimo. Time bi trebalo označiti prvo jedan nepovratni razvoj u pravcu jedne «treće silovite promene paradigmi u istoriji čovečanstva»¹; drugo, ovaj pojam trebalo bi da se istovremeno odnosi na različite sfere savremenog društva – ekonomiju, politiku, obrazovne institucije i kulturu. Pod etiketom društvo znanja istovremeno se nastavljaju diskursi i iznose argumenti, koji su se pojavljivali u debatama oko globalizacije ili kraja nacionalne države, te o kojima se čak diskutovalo kao strukturnim karakteristikama pozno-kapitalističkih društava.

Dve centralne implikacije biće posebno istaknute: Kao *prvo* teza, po kojoj se društva znanja odlikuju jednom već sprovedenom pravdom učinka – posebno u sistemu obrazovanja – kao i celokupno društveno povećanim opcijama delovanja; *drugo* tvrdnja da one na srednji rok vode ka nivelisanju društvene nejednakosti, jer znanje prožima sve slojeve, a društvenim akterima se kroz koncepte poput «doživotnog», «pratećeg» ili «samoupravljanog učenja» na raspolaganje stavljaju metode za individualno korišćenje društvenog porasta opcija.²

I. Društvo znanja – Karakteristike jedne debate

Kako u javnoj diskusiji oko etikete društva znanja tako i u teorijskoj debati u društvenim naukama polazi se od toga, da se kod promena, na koje ovaj pojam treba da uputi, radi o nepovratnim procesima i fenomenima. Opšti društveni trend od modernih zapadnih industrijskih društava ka «društvima znanja» se koncipira kao nepovratni razvoj, čak kao

¹ Majnhard Migel: Od radne snage do znanja. Karakteristike jedne društvene revolucije. U: Merkur, 55 (2001) 3, 203.

² Up. prilog Paula Baltesa u ovom izdanju. (Paul Baltés: Doba permanentno nespremnog čoveka: Doživotno učenje non-stop? U: Aus Politik und Zeitgeschichte (Iz politike i savremene istorije), (2001) 36, 24–32. Dop. prev.)

epohalna promena.³ Konstatovana promena odnosi se pritom na različite dimenzije i strukturne momente savremenih društava:

1. *Ekonomija*: Promene unutar ekonomske sfere u debatama o društvu znanja imaju centralno mesto. Kao odlučujuća strukturna promena posmatra se relativni gubitak značenja produkcijskog i jačanje tercijarnog odnosno uslužnog sektora. Pritom ne postaje neposredna produkcija robe društveno manje važna, nego se oko stvaranja dobara grupišu uslužne delatnosti koje zahtevaju «intenzivno znanje» i prate produkciju kao npr. istraživanje i razvoj, dizajn, logistika, marketing, savetovanje i servis. Proizvodnja roba koja zahteva intenzivan rad se s jedne strane jače nego dosad izmešta u zemlje sa povoljnijom strukturom plata-troškovi, a s druge strane se radna snaga zamenjuje modernijim mašinama.⁴ U vezi sa tercijarizacijom produkcije da se primetiti jedno skraćivanje produkcijskih ciklusa koje je ne na poslednjem mestu vezano za sve veće *ponaučnjivanje* produkcije.

Mimo promena u neposrednoj sferi produkcije za ekonomiju «društva znanja» od velikog značaja je i porast značaja tržišta deviza, finansijskih tržišta i tržišta kapitala. Na osnovu moderne informacione i komunikacione tehnike stvorena je u poslednje dve do tri decenije jedna «simbolička ekonomija», koja se u većoj meri odvojila od robne produkcije i koja sve dugotrajnije određuje nacionalne ekonomske trendove.

Znanje se kao neposredni produkcijski faktor u društvima znanja shvata na osnovu opisanih razvoja na dva načina: *prvo* u vidu znanja sačuvanog u organizacionim strukturama i strukturama menadžmenta, koje postaje odlučujuće u procesu tercijarizacije robne produkcije; *drugo*, na globalizovanim tržištima deviza, finansijskim tržištima i tržištima

³ Up. između ostalog za javni diskurs: Inovacije za društvo znanja. Program podrške Inovaciona tehnika, izd. Savezno ministarstvo za obrazovanje, nauku, istraživanje i tehnologiju, Bon 1998; Okvirni koncept „Istraživanje za sutrašnju produkciju“, izd. od Savezno ministarstva za obrazovanje, nauku, istraživanje i tehnologiju, Bon 1999; kao i za debatu u društvenim naukama npr. Niko Šter: Rad, vlasništvo i znanje. O teoriji društva znanja. Frankfurt/M. 1994, 11.

⁴ Up. u vezi sa tezom tercijarizacije produkcije izm. ost. Hartmut Hojserman / Valter Zibel: Društva uslužnih delatnosti. Frankfurt/M. 1995; Knut Hinkelmann / Verner Vajs: Menadžment znanja. Nega i korišćenje intelektualnog kapitala jednog preduzeća. U: Andreas Dengel / Veld Šreter (ur.): Fleksibilizacija radne kulture. Infrastrukture rada u 21. veku. Meslingen-Talhajm 1997, 163-186; Hagen Kremer: O tercijarizaciji nemačke ekonomije. U: Klaus Mangold (ur.): Svet uslužne delatnosti. Perspektive za rad i društvo u 21. veku. Visbaden 1998, 171-216; Rajnhold Vajs: Na putu ka društvu uslužnih delatnosti – uvod i pregled u 12 teza. U: isti (ur.): Obrazovanje i dodatno obrazovanje za društvo uslužnih delatnosti. Keln 1997, 11-37.

kapitala znanje postaje, u vidu permanentne selekcije informacija, esencijalni resurs za ekonomski uspeh.⁵

2. *Politika*: Pitanje mogućnosti političkog upravljanja društvima znanja diskutuje se u okviru debate još od sedamdesetih godina.⁶ U društvima znanja politički akteri sve više zavise od ekspertskog znanja profesionalnih savetnika i savetodavaca, i to da bi političke odluke sa ciljem sticanja legitimacije povezali sa naučnom ekspertizom.

Prostori delovanja nosilaca političkih odluka čine se ozbiljno ograničenima pre svega promenama u ekonomskoj sferi. Enormnom fleksibilnošću tokova kapitala i finansija i iz toga rezultirajućim širenjem stranih direktnih investicija nacionalne države se u većoj meri takmiče za strane investitore nego još sedamdesetih godina. Pritom se sistemi socijalne sigurnosti i prava učešća koja su pokreti radnika/-ca izborili u svim zapadnim industrijskim državama srezuju na pravu meru. Na osnovu jednog antikejnzijanskog, neoliberalnog obrta u ekonomskoj politici putem privatizacije u većoj meri se oduzima mogućnost političkog upravljanja važnim društvenim oblastima. Tu spadaju npr. snabdevanje energijom, oblast saobraćaja, zdravstvo, a u sve većem broju zemalja (trenutno pre svega u SAD, Velikoj Britaniji) čak i sprovođenje zatvorskih kazni ili briga o izbeglicama i azilantima.⁷ Polje politike je tokom promena, na koje upućuje etiketa društvo znanja, u tom pogledu izloženo temeljnoj promeni.⁸ Ka vladajućem političkom modelu deregulacija i uvođenje fleksibilnih struktura uznapredovali su i u okviru političkih birokratija, jer, kako se naglašava u jednoj oceni nastaloj po nalogu Saveznog ministarstva za obrazovanje i istraživanje, «državne regulacije

⁵ Znanje ovde označava „shvaćenu i svrsishodno i ciljano upotrebljenu informaciju“. K. Hinkelman / W. Vajs (fusnota 4), 167.

⁶ Up. već Denijel Bel: Postindustrijsko društvo. Frankfurt/M. / Njujork 1985 [Org. 1973], IV pogl.; up. i Niko Šter: Lomljivost modernih društava. Stagniranje moći i šanse individue. Vajlervist 2000, posebno 6. pogl.

⁷ Up. u vezi sa neoliberalnim obrtom u politici i ekonomiji Kit Dikson: Evangelisti tržišta. Konstanc 2000; Ibid.: Dostojni naslednik. Konstanc 2000; Diter Pleve / Bernhard Valpen: Naučni i naučno-politički načini proizvodnje u neoliberalizmu. Prilozi Društva Mont Pelerin i tržišno radikalnih *think tank*-ova osvajanju i održanju hegemonije. U: PROKLA, 29 (1999) 115, 203-235; Pijer Bordije: Protivvatra. Javljanja za reč u službi otpora neoliberalizmu. Konstanc 1998; Ibid. i dr.: Novi putevi regulacije. Od terora ekonomije do primata politike. Hamburg 2001.

⁸ Up. izm. ost. Erik Hobsbaum: Smrt neoliberalizma. U: Stjuart Hol / Erik Hobsbaum / Martin Žak / Suzen Mur / Džef Malgen: Smrt neoliberalizma – Zivela socijaldemokratija? Marksizam danas: jedna debata. U: Dodatak časopisu Sozialismus (Socijalizam), (1999) 1.

(sputavaju) ... korišćenje inovacijskih potencijala»⁹. Model birokratske preventivne države orijentisan ka konsenzu zamenjuje se modelom neoliberalne «vitke države» orijentisanom ka konkurenciji, koji jače teži ka samostalnoj odgovornosti društvenih aktera, pa time i samostalnom pripisivanju uspeha i neuspeha.¹⁰

3. *Obrazovanje i znanje*: Malo koja društvena sfera je tako usko isprepletena sa etiketom društva znanja kao polje škole i obrazovanja.¹¹ Nijedan lični resurs pod uslovima društva znanja ne izgleda toliko značajan kao dovoljan pristup obrazovanju. Celokupna oblast obrazovanja najkasnije od kraja sedamdesetih suočena je sa enormnim širenjem i porastom vrednosti. To se s jedne strane može očitati na osnovu širokih državnih i privatnih rashoda za istraživanje i razvoj, na osnovu obrazovnih investicija države (univerziteti, škole, dodatno obrazovanje) i ekonomije (obučavanje, dodatno obrazovanje unutar preduzeća). Tako su na primer državne i privatne investicije u «bazu znanja»¹² samo 1997. godine u Nemačkoj iznosile 312,5 milijardi nemačkih maraka ili 8,6% celokupnog bruto domaćeg proizvoda. S druge strane učešće u obrazovanju i vreme boravka u obrazovnim institucijama poraslo je na do tada nepoznat nivo.

Nejasno u debati oko društava znanja je to, da li tehnički napredak predstavlja stvarni motor ovog razvoja ili da li obrnuto masivna politički inducirana ekspanzija obrazovanja u svim zapadnim industrijskim nacijama stoji na početku društva znanja. U drugoj, ovde zastupljenoj varijanti se zbog porasta ponude visoko kvalifikovanih i dobro obrazovanih osoba dalja potražnja za sposobnostima koje zahtevaju znanje delimično samostalno proizvodi. Predpostavka da su društva znanja nepovratan proces, jer se on odnosi na tehnički razvoj, se time relativizuje. Pre se može pretpostaviti da se društvene promene, na koje se odnosi etiketa društvo znanja, ne mogu objasniti samo tehnološkom promenom i da se materijalne

⁹ O tehnološkoj sposobnosti učinka Nemačke. Ukupni konačni izveštaj 1998. Ocena po nalogu Saveznog ministarstva za obrazovanje i istraživanje. s.l. 1999, 16. [URL-adresa: <http://www.zew.de/tl98/tl98.html>].

¹⁰ Da politika deregulacije u nižim oblastima socijalnog prostora ide ruku pod ruku sa jačom državnom regulacijom kao direktnom posledicom neoliberalne politike, pokazuje se u studiji Leka Vakanta: Beda iza rešetaka. Konstanc 2000.

¹¹ Pod obrazovanjem ovde se u prvom redu podrazumeva znanje kompatibilno sa primenom i tržištem rada. O tačnijem razlikovanju obrazovanja i znanja up. Klaus Kremer / Uve H. Bitlingmajer: Socijalna polarizacija znanjem. O promeni šansi na tržištu rada u „društvu znanja“. U: Peter A Berger / Dirk Konecka (ur.): Društvo zarade. Nove nejednakosti i nesigurnosti. Opladen 2001, 313-239.

¹² Time su obuhvaćeni rashodi za obrazovanje, obuku i dodatno obrazovanje kao i za istraživanje i razvoj.

neophodnosti izvedene iz tehničkog razvoja mogu jače nego što je to generalno predpostavljano politički regulisati.

Centralno za kontekst mojih razmišljanja je to da obrazovni sistem u društvima znanja dobija izuzetno važnu poziciju i da dugotrajno obeležava davanje životnih šansi.¹³ Pre svega u školi društveni akteri treba da budu pripremljeni za uspešno učešće u društvima znanja, tako što će pored formalnih (visoko-)školskih diploma steći i sposobnosti, koje se ogledaju u konceptima poput «doživotnog», «pratećeg» ili «samoupravljanog učenja». Dobijanje na značaju obrazovnog sistema korespondira istovremeno sa povećanjem zahteva prema društvenim akterima.

4. *Kultura*: Iako je i kulturna sfera pod uslovima društva znanja izložena specifičnim modifikacijama, odnos prema njoj u debati o «društvima znanja» nije baš majčinski. Pritom bi to bilo nedovoljno ograničenje, ukoliko bi se društvo znanja opisivalo samo viškom znanja, tehnologije i učešća u obrazovanju.¹⁴

Ako se sfera kulture u debati uopšte i tematizira, onda je to uvek u vezi sa novim komunikacionim i informacionim tehnologijama. Mediju interneta se u tom kontekstu pripisuje osobina da niveliše kulturne hijerarhije ili hegemonije, jer je pristup «mega-rezervoaru znanja» internetu u osnovi demokratski.¹⁵ Internet važi kao fleksibilan i deregulisan medij par excellence; on treba npr. da socijalne aktere – ljude – pretvori iz pasivnih konzumenata televizije u aktivne «junake slobodnog vremena»¹⁶. Osim toga, obuhvatanjem današnjih komunikacijskih sistema životnog sveta menjaju se i personalne komunikacijske strukture. Tako se npr. uz pomoć *e-mail-a* ili *chat-a* danas daleko razmeštene društvene mreže održavaju lakše nego pre uvođenja ovih tehnologija. Komunikacija bez fizičkog prisustva

¹³ Prim. redakcije: vidi prilog Detelefa Josčoka u ovom izdanju.

¹⁴ Up. Karin Knor Cetina: *Socijalitet sa objektima. Socijalni odnosi u post-tradicionalnim društvima znanja*. U: Verner Ramert (ur.): *Tehnika i socijalna teorija*. Frankfurt/M. / Njujork 1998, 82-120.

¹⁵ Up. izm. ost. Majk Federstoun: *Globalni grad, informacione tehnologije i javnost*. U: Kludija Rademaher / Markus Šrer / Peter Vihens (ur.): *Igra bez granica? Ambivalentnosti globalizacije*. Opladen 1999, 169-201; Nikolas Negroponte: *Totalno digitalno. Svet između 0 i 1 ili Budućnost komunikacije*. Minchen 1997; Hauard Rajngold: *Virtuelna zajednica. Socijalni odnosi u eri kompjutera*. Bon 1994.

¹⁶ Andre Gauron: *Digitalno doba*. U: Štefan Bolman (ur.): *Priručnik novi mediji. Trendovi u ekonomiji, politici, nauci i kulturi*. Manhajm 1995, 35.

postaje karakteristična odlika kulturne sfere u društvu znanja.¹⁷ Kultura se pojavljuje u priložima koji se pozivaju na etiketu društva znanja kao enormnu ponudu, koja je direktna, bez razlike i u svako doba otvorena individualnom pristupu.

Kao što se iz ovih razmišljanja već može prepoznati, debata o društvima znanja deluje obeležena ambivalentnostima. Dok se s jedne strane u oblastima ekonomije, politike i obrazovanja, uslovljeno informacionim i komunikacionim tehnologijama, može primetiti jedno zaoštavanje konkurencije između nacionalnih država, razgradnja sistema socijalne sigurnosti i porast očekivanja prema sposobnostima u kontekstu škole, s druge strane ista ta tehnologija u delu kulturne sfere treba da dovede do dehijerarhizacijskih posledica. Dominantna osobina kako stručne tako i popularno-naučne debate je to, da se sa razvojem društava znanja povezuje nada za srednjeročnom do dugoročnom redukcijom socijalnih nejednakosti. Tako nije samo za bivšeg ministra obrazovanja Jirgena Ritgersa «društvo znanja ... društvo koje nije ekskluzivni klub sa ograničenjem pristupa»¹⁸, nego se sve do najnovijih teorijskih publikacija ukazuje na enormni porast opcija i kapaciteta delovanja za svakog pojedinca i time naglašava porast fleksibilnosti, heterogeniteta i volatilnosti društvenih struktura.¹⁹

Ambivalentnosti su posledice tri centralna deficita trenutnog diskursa društva znanja: *Prvo*, do sada se odustajalo od sistematskog obuhvatanja kulturno-socioloških teorija – po cenu jednog koncepta kulture koji se naslanja samo na tehnički razvoj. *Drugo*, centralni teorijski koncepti zaustavljaju se na makroperspektivi i iz strukturnih podataka izvode promenjene obrasce mišljenja i delovanja ili čak životne tokove. Deficitarna ostaje time i analiza nivoa delovanja socijalnih aktera pod uslovima društva znanja. *Treće*, nedostatak ovog diskursa je to da do sada ne postoji nikakvo primereno shvatanje produkcije i reprodukcije društvene nejednakosti u društvima znanja. One studije o društvu znanja u kojima se nivo socijalne nejednakosti uopšte tematizuje zadržavaju se na površini. Odnos između makrostrukturne promene i individualnih šansi za pristup se ne tematizuje.²⁰ Za koje društvene grupe

¹⁷ Up. u vezi sa ovim Peter A. Berger: Komunikacija bez prisustva. Ambivalentnosti postindustrijskog društva znanja. U: K. Rademaher / M. Šter / P. Vihens (fusn. 15), 145-167.

¹⁸ Jirgen Ritgers: Prekrat vremena – Vremena prevrata. Godina 2000 Projekat: Društvo znanja. Berlin 1999, 22.

¹⁹ Up. izm. ost. Niko Šter: Znanje i ekonomije. Društvene osnove ekonomije. Frankfurt/M. 2001, 378. Prim. redakcije: vidi i prilog Nikoa Štera u ovom izdanju.

²⁰ Od ove dijagnoze se izuzima prilog Petera A. Bergera (fusn. 17), koji se trudi da posreduje između obe dimenzije.

prikazani razvoji kriju kakve posledice u obliku opcija i restrikcija, u debati ostaje nejasno. Neophodna je zato promena perspektive, koja će nivo makrostrukturne promene ponovo jače povezati sa perspektivom delajućih društvenih aktera.

II. Individualni uslovi participacije za društva znanja

Plodnu polaznu tačku za pitanje neposrednih posledica skicirane promene za društvene aktere predstavljaju novija istraživanja iz oblasti sociologije rada i industrije. Inducirana znanjem i politički katalizirana restrukturiranja na polju ekonomije počela su, kao što je poznato, sedamdesetih godina, ali tek od devedesetih godina ona su kao procesi reorganizacije u preduzećima dostigla do tada nepoznat kvalitet i domet.²¹ Ovi procesi reorganizacije u preduzećima imaju za cilj pre svega stvaranje šire lične odgovornosti i samoorganizacije radnika, i to s tri aspekta:

Prvo, propadanjem stabilne doživotne profesionalne odnosno radne perspektive i u međuvremenu masovno raširenim iskustvom nezaposlenosti kao i s tim povezano osetljivo gubljenje prihoda stalno orijentisanje ka i posmatranje tržišta rada postali su neophodni za sve društvene aktere.²² Ukoliko oni uspešno posmatrajući tržište rada i sami promene radno mesto, rezultat toga je uglavnom poboljšanje njihovog socijalnog statusa. To znači da se fleksibilizacijom u radnom svetu itekako može konstatovati porast opcija. Ukoliko je profesionalna mobilnost, međutim, nametnuta spoljašnjim uslovima kao što su ukidanje radnih mesta, zatvaranje ili izmeštanje preduzeća, posledice su po pravilu profesionalno pogoršanje ili usled duže nezaposlenosti procesi selekcije i marginalizacije. Pritom postoji jasna statistička povezanost između datih obrazovnih resursa i pravca mobilnosti: «Što je viši nivo obrazovanja i kvalifikacije..., to se upešnije odvijaju procesi profesionalne promene.»²³

²¹ Up. G. Ginter Fos/Volfgang Pongrac: Preduzetnik radne snage. Novi osnovni oblik radne snage kao robe? U: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (Kelnski časopis za sociologiju i socijalnu psihologiju), 50 (1998) 1, 133.

²² Prema Rihardu Senetu jedan mlađi Amerikanac npr. mora sa svojim dvogodišnjim studijama da u roku od svojih četrdeset godina rada najmanje jedanaest puta promeni radno mesto i da tri puta izmeni svoju bazu znanja. Up. Richard Sennett: Fleksibilni čovek. Kultura novog kapitalizma. Darmstadt 1998, 25.

²³ Ursula Heker: Profesionalna mobilnost i procesi promene. U: Verner Dostal/Rolf Jansen/Klaus Parmentir (ur.): Promena plaćenog rada: radna situacija, informatizacija, profesionalna mobilnost i dodatno obrazovanje, Prilozi istraživanju tržišta rada i profesije 231. Nürnberg 2000, 97.

Drugo, od društvenih aktera očekuju se prošireni profili kompetencije. Sve važnija postaje sposobnost komunikacije i timska orijentacija, i to sve do u neposredni proces proizvodnje.

Pritom se fundirana stručna znanja time ne zamenjuju, nego dobijaju status resursa delanja koji se podrazumeva. Centralno je i dalje vladanje meta-kompetencijama u okviru jednog znanja drugog reda, koje ima za cilj konstantno proširivanje sopstvenih sposobnosti u smislu nekog upravljanja kompetencijama. U literaturi su poznati postali koncepti za aktivno i svesno suočavanje sa biografskom nesigurnošću koja je u porasti u celom društvu: tu spadaju npr. „sveobuhvatna samoekonomizacija“, „selfdevelopment“, „samoplasiranje na tržištu“, „aktivna biografizacija“, „upravljanje (menadžment) emocijama sa ciljem samomotivacije“ i „individualno stvaranje smisla“²⁴.

Treće, u toku novih oblika organizacije u preduzećima primoravanje stvaranja fleksibilnog menadžmenta vremena se ekternalizovalo. Takozvani „new forms of work“ („novi oblici rada“), u koje spadaju renesansa rada od kuće, kao i vremensko ograničavanje rada ili ugovori o delu, zajam radnika ili rad na deo radnog vremena, podpreduzetništvo i outsourcing, nameći ljudima jedan vremenski režim, koji faktički ukida podelu između heteronomnog rada i manje ili više samoodređenog slobodnog vremena koja je povezana sa klasičnim industrijskim društvom. Stabilno vremensko strukturiranje unutar radnog sveta sve više se smanjuje u samim preduzećima, radni odnosi i odnosi zaposlenosti se razgraničavaju. To ima ozbiljne posledice po organizaciju svakodnevnice, jer se na nivou stilova života ili vođenja života prilikom planiranja slobodnog vremena više nego dosad mora voditi računa o kompatibilnosti sa fleksibilnim vremenskim režimima u preduzećima. Ginter G. Fos u tom kontekstu govori vrlo prigodno o „Poradnjavanju svakodnevnice“²⁵.

I ovaj razvoj otvara nove opcije, ali samo za one, koji umeju da se suvereno odnose prema vremenu, i koji su stekli za to potrebne sposobnosti za prevazilaženje nesigurnosti u smislu Petera A. Bergera.²⁶ Sistematski pojačan porast nesigurnosti i očekivanja fleksibilnosti treba

²⁴ Up. Ginter G. Fos: Razgraničenje rada i radne snage. Interpretacija promene rada orijentisana ka subjektu. U: Mitteilungen zur Arbeitsmarkt- und Berufsforschung (MittAB) (Obaveštenja o istraživanju tržišta rada i profesije), (1998) 3, 483-.

²⁵ Ibid., 482.

²⁶ Pojam sposobnosti prevazilaženja se za razliku od pojma *coping*, koji se svega koristi u istraživanju siromaštva, vezuje se za društvena pripisivanja uspeha, tj. pre svaga za akumulaciju obrazovnih resursa. Up. Peter A. Berger: Individualizacija. Statusna nesigurnost i raznovrsnost iskustava. Opladen 1996, 42-45; Ibid.: Socijalna struktura i biografija. U: Jirgen Mansel/Klaus-Peter Brinkhof

preraditi. Pritom je odlučujuće da li se sa time povezuje individualna mobilnost ili reprodukcija socijalno nejednakog statusa kvo. U kontekstu skiciranih posledica promena za svakog pojedinca individualno raspolaganje obrazovanjem očigledno zauzima ključnu poziciju. Ono je neophodan uslov za stvaranje u društvima znanja važnih sposobnosti za suočavanje sa nesigurnostima. Time pitanje procesa posredovanja školskog obrazovanja dospeva u centar pažnje.

III. Društvena polarizacija znanjem

U obrazovnoj sociologiji vlada saglasnost o tome je ekspanzijom obrazovanja od sedamdesetih godina na ovamo došlo do jednog paradoksalnog pokreta.²⁷ Posedovanje visokih formalnih obrazovnih zvanja svojim „inflatornim“ širenjem izgubilo je svoju funkciju garancije u pogledu sticanja visokih prihoda i visokog prestiža. Zato se u međuvremenu pored formalnih diploma moraju steći ključne kvalifikacije (tzv. *soft skills*), uz pomoć kojih se reaguje i na promenjene zahteve sposobnosti u ekonomiji usled „informatizacije“ rada ili odmicanja od klasičnog tejlorizma. S druge strane formalno obrazovanje postalo je *conditio sine qua non* za neku višu poziciju u socijalnom prostoru. Uprkos porastu biografskih rizika je investicija u obrazovna zvanja još uvek „najbolje osiguranje“ protiv nezaposlenosti. U 1999. godini npr. stopa nezaposlenosti apsolvenata univerziteta, majstora zanata i tehničkih radnika iznosila je oko 5 procenata, kod apsolvenata studija sa zvanjem nastavnika ili profesora 8, a kod niže kvalifikovanih 18 procenata.²⁸ Tako se u *prvom izveštaju o siromaštvu i bogatstvu (nemačke) Savezne vlade* podvlači da „daleko najveći rizik nezaposlenosti ... (snose) muškarci i žene bez formalnog i profesionalnog obrazovanja, tj. da deficit u profesionalnom obrazovanju vode ka izuzetno visokim rizicima u vezi sa stanjem zarade“²⁹.

(ur.): Siromaštvo u mladosti. Socijalna nejednakost, getoizacija i psihosocijalne posledice. Vajnheim / Minchen, 17-28.

²⁷ Up. npr. Valter Miler: Očekivane i neočekivane posledice ekspanzije obrazovanja. U: Jirgen Fridrihs/M. Rajner Lepsius/Karl Ulrich Majer (ur.): Sposobnost dijagnoze sociologije. Posebno izdanje br. 38 Kelnskog časopisa za sociologiju i socijalnu psihologiju. Opladen 1998, 81-112.

²⁸ Up. Nemačkoj je potrebna moderna inovacijska politika. Izjava za javnost Saveznog ministarstva za obrazovanje i istraživanje od 22.01.1999. [URL: <http://www.bmbf.de/deutsch/veroeff/presse/pm99/pm012299.htm>]. Prema institutu za istraživanje tržišta rada i profesije procentualni odnos nezaposlenosti nekvalifikovanih u vremenskom periodu od 1975 do 1997 porastao je sa 6 posto na 24 posto.

²⁹ Životni statusi u Nemačkoj. Prvi izveštaj o siromaštvu i bogatstvu nemačke Savezne vlade, 1. tom - izveštaj, izd. Savezno ministarstvo za rad i socijalni red, Bon 2001, 130.

I u raspodeli prihoda se ogleda jedna *socijalna polarizacija znanjem*. Iako su se plate svih zaposlenih između 1982. i 1995. godine povećale, procep između onih sa visokoškolskim obrazovanjem i onih bez visokoškolskog obrazovanja produbio se.³⁰ Polazeći od jedne stabilne povezanosti obrazovnog statusa i prihoda, u vremenskom periodu od 1973 do 1998 u zapadnoj Nemačkoj nejednakost prihoda od zarade tendencijalno je porasla. I u istočnoj Nemačkoj je usled povećane nezaposlenosti došlo do porasta nejednakosti. Razlika između onih sa najvišim zaradama i primalaca državnih transfernih prihoda i onih za niskim zaradama veća je nego ikada. Pritom se može „ustanoviti državna raspodela koja vremenom popušta u korist nižeg dela prihoda“³¹.

Ekspanzijom obrazovanja i razvojima u ekonomiji stvoreni su novi opštedruštveni standardi, koji one, koji im ne odgovaraju, i dalje izlažu visokom riziku siromaštva u kontekstu nestabilnih životnih situacija. Na ironičan način se u brojnim političkim stavovima o borbi protiv nezaposlenosti preporučuje ne samo obuka i doškolovavanje nekvalifikovanih ili nisko kvalifikovanih, nego i smanjivanje njihovih plata u jednom ionako nejednakom sistemu raspodele prihoda.³²

Većina koncepata zasniva se na *modelu sedimentacije znanja*, po kome znanje „in the long run“ („na dugi rok“) stoji na raspolaganju i akterima, koji se kreću u donjem delu socijalnog prostora, i od kog će, iako su trenutno isključeni, profitirati.³³ Ove nade za većom jednakošću šansi i pravdom učinka povezane sa društvom znanja pokazuju se već samo na osnovu stabilne reprodukcije socijalne nejednakosti kao naivne. Karakteristično za socijalnu strukturu u društvima znanja je to da rizik siromaštva povezan sa neuspehom u školi ipak nije društveno kontingentan, nego je, uslovljen poreklom, socijalno nejednako podeljen. Uprkos ekspanziji obrazovanja i dalje primetna veza između socijalnog porekla i verovatnog obrazovnog uspeha je višestruko dokazana. U trci za viša zvanja deca srednjih slojeva mogla su još i da sustignu decu iz viših slojeva (*ceiling-efekat*). Deca radnika/ca – pre svega

³⁰ Up. Markus Buc: Da li se obrazovanje još isplati? U: Peter A. Berger/Dirk Konijevka (ur.): Društvo zarade. Nove nejednakosti i nesigurnosti. Opladen 2001, 95-117.

³¹ Životni statusi u Nemačkoj (fusn. 29), 42.

³² Up. izm. ost. O tehnološkoj sposobnosti učinka Nemačke (fusn. 9), 100.

³³ Up. npr. Niko Šter (fusn. 19), 376.

onih nekvalifikovanih – još više su izgubila „tlo pod nogama“³⁴. Na nivou obrazovnih kvalifikacija može se dakle konstatovati jedna reprodukcija struktura socijalne nejednakosti tipična za „pred-društva znanja“. U tom smislu *čak i ona povećanja opcija povezana sa razvojem društva znanja ostaju i dalje socijalno nejednako podeljena*.

Da bi se dao prvi *zaključak*: Na osnovu skiciranih promena, koje postavljaju nove standarde, pre svega upravljane obrazovanjem, za sve društvene aktere i na taj način vode ka izmenjenim uslovima podružljavanja, korišćenje etikete društva znanja je u prvi mah opravdano. Međutim, samo oni, koji mogu da isprate nove standarde u vidu kvalifikacija i drugih sposobnosti, mogu da učestvuju u porastu opcija u društvu znanja. Istovremeno se tendencije polarizacije dalje pojačavaju daljim rezovima u socijalnoj mreži i smanjivanjima plata za nekvalifikovanu ili nisko kvalifikovanu radnu snagu. U kontekstu socijalno nejednake reprodukcije školskih obrazovnih patenata i sticanja sposobnosti, koje se u međuvremenu podrazumevaju, u društvu znanja će, i to sistematski, rasti broj onih, koji na osnovu nedostatka ili nedovoljnih kvalifikacija neće moći da participiraju upravo u blagodetima društva znanja. Zato priča o *društvu znanja* ostaje u najmanju ruku ambivalentna, a nade vezane za sprovedenu pravdu učinka u kontekstu socijalno nivelišućeg dejstva tehnike deluju i inače naivno. Moderne informacione i komunikacione tehnologije kao i tehnički sistemi, za koje se u debati o društvima znanja često vezuju utopijske nade, su pre problem nego rešenje.

IV. Kultura kao dehijerarhizovana sfera društva znanja?

U društvima znanja kulturna sfera trebalo bi – kao što je već pomenuto – da se odlikuje dehijerarhizacijom na osnovu opštedruštvenih porasta opcija i novim informacijskim i komunikacijskim tehnologijama. Ova teza svoju potvrdu nalazi delimično u novijim kulturno-sociološkim studijama kao diversifikacija i pluralizacija životnih stilova. To seže sve do stava da se u Nemačkoj može odrediti pet doživljajnih miljea, koji se međusobno, ukoliko je to uopšte slučaj, začuđeno i nezainteresovano posmatraju.³⁵ Kulturna sfera se iz ove

³⁴ Rajner Gajsler: Socijalna struktura Nemačke. O društvenom razvoju sa među-bilansom ujedinjenja. 2., prer. i proš. izd., Opladen 1996, 260.

³⁵ Up. Gerhard Šulce: Društvo doživljaja. Kulturna sociologija sadašnjosti. Frankfurt/M. / Njujork 1992; Tomas Miler-Šnajder: Slojevi i miljei doživljaja. Promena strukture miljea u Saveznoj republici Nemačkoj. Visbaden 1994.

perspektive radikalno odvojila od bazičnih institucija društva. Socijalnom poreklu npr. više se ne pripisuje nikakva značajna funkcija za individualni izbor aktivnosti u toku slobodnog vremena i preferenci. Društvenim akterima preostaje izbor selekcije iz jedne enormne kulturne ponude. Nije iznenađujuće da se u ovom kontekstu izuzetan značaj pripisuje internetu.

Protiv toga mogu se navesti različiti argumenti. Najpre neke granice postavlja raspolaganje ekonomskim kapitalom ili pak obim slobodnog vremena koje se može organizovati. Osim toga i dalje se empirijski može dokazati jasna veza između socijalnog porekla vezanog za određeni specifični milje i preferencijskih obrazaca. Kulturne prakse ostaju usled toga (u okviru statističkih verovatnoća) vezane za socijalni položaj ljudi, a istovremeno ga i dokumentuju.³⁶

Konačno, može se pretpostaviti da u kulturnoj sferi i dalje postoje hijerarhije. Pretpostavka promenjenih dehijerarhizovanih percepcijskih obrazaca društvenih aktera na osnovu društvene promene u sferama ekonomije ili politike je pogrešna. Kulturne prakse ostaju posredovane zajedno sa momentom podruštvljavanja, orijentisanim ka tržišnoj ekonomiji i konkurenciji, i zadržavaju zato svoj status dokumentacije određene pozicije u socijalnom prostoru.³⁷ Usled novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija bez sumnje prisutne opcije i potencijali nailaze – kao u svim sličnim istorijskim situacijama do sada – na društvene aktere opremljene poreklom uslovljenim, nejednakim polaznim šansama.

³⁶ Ovaj argument se stalno ističe i empirijski potkrepljuje i u studijama hanoverske radne grupe okupljene oko Mihaela Fester. Up. npr. Mihael Fester i.dr.: *Socijalni miljei u promeni društvenih struktura*. Frankfurt/M. 2001; *Ibid./Danijel Gardemin: Milje i klasna struktura. Raspad, kontinuitet ili promena klasnog društva?* U: Klaudija Rademaher/Peter Vihens (ur.): *Pol - etnicitet - klasa. O socijalnoj konstrukciji hijerarhije i diference*. Opladen 2001, 219-274.

³⁷ Up. u vezi sa osnovnim mehanizmom Pijer Bordije: *Fine razlike. O kritici društvene moći rasuđivanja*. Frankfurt/M. 1982; detaljnije o nastavljenoj kulturnoj hijerarhiji Uve H. Bitlingmajer: *Askeza u društvu doživljaja. Kulturno-sociološko ispitivanje koncepta trajnog razvoja na primeru karšeringa*. Visbaden 2000, pogl. 5-7; Tomas Šnirer: *Od kompetitivnog društva do društva doživljaja? „Efekat lifta“, subjektivna relevantnost socijalne nejednakosti i funkcija ventila promene vrednosti*. U: *Zeitschrift für Soziologie (Časopis za sociologiju)*, 25 (1996) 1, 71-82.

V. «Pozni kapitalizam» ili «društvo znanja»? – Perspektiva

Ukazivanjem na stabilne socijalne nejednakosti, posredovane obrazovanjem, i na trajuću hijerarhiju u kulturnoj sferi, nade, vezane za društvo znanja, za srednjoročnom odnosno dugoročnom dehijerarhizacijom i nivelisanjem socijalnog sastava uz pomoć tehničkog napretka i sedimentaciju opštedruštveno povećanog znanja, njegovi zagovornici nikako ne odlažu *ad acta*. U perspektivi društva znanja, koja se vodi nadama, postojeće nejednakosti, u meri u kojoj se primete, konstruišu se kao privremene razlike. U društvima znanja svako bi trebalo da može da računa na to da će u budućnosti dobiti više: «Jedna takva projekcija želja na horizont budućnosti smiruje igru danas i socijaldemokratskom idealu jedne napredujuće razgradnje nejednakosti daje kredit za sutra.»³⁸

Nejasno je, na čemu se zasnivaju ove nade. Niti je npr. ekspanzija obrazovanja doprinela ravnopravnosti u šansama ili pravdi učinka, niti su povećanjem produkcije poslednjih decenija fenomeni socijalne nejednakosti nestali. Društva koja grade na mehanizmu konkurencije i tržišta kao centralnim instancama podružljavanja, sistematski proizvode socijalno nejednake životne položaje i životne šanse. Njih politika, doduše, uz pomoć mera raspodele delimično amortizuje, ali se u osnovnom mehanizmu produkcije nejednakosti već dvesta godina konačno samo malo toga promenilo.

Time ne treba poistovetiti životne uslove jednog radnika-migranta ranog 19. veka sa onima jednog nezaposlenog danas, te umanjiti ulogu povećanja produkcije i tehničkog razvoja. Na pogrešan put vodi, međutim, pretpostavka, da se u društvima konkurencije uz pomoć tehničkog razvoja mogu ukinuti mehanizmi „produkcije“ socijalne nejednakosti; posebno pošto političku sferu u društvima znanja – kao što je gore navedeno – odlikuje to, da se politička regulacija i redistribucija u kontekstu jedne neoliberalne ideologije upravo zaustavlja. U tom smislu je po uzoru na opšti postulat Teodora V. Adornoa i dalje značajno to, da se *po stanju tehničkog razvoja* društva danas mogu označiti kao društva znanja, *po stanju ekonomske i političke strukture* još uvek kao kapitalistička.³⁹ Sociologija, koja se bavi dijagnozom jednog vremena, i koja ovo apstrahuje, nedopustivo skraćuje.

³⁸ Robert Kastel: *Metamorfoze socijalnog pitanja*. Jedna hronika plaćenog rada. Konstanc 2000, 326.

³⁹ Teodor V. Adorno: *Pozni kapitalizam ili industrijsko društvo*. Uvodno predavanje na 16. konferenciji nemačkih sociologa. U: *Ibid.*: *Sociološki spisi I*. Frankfurt/M. 1979, 354-370.

Izvor: Uwe H. Bittlingmayer: „Spätkapitalismus“ oder „Wissensgesellschaft?“, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 36 (2001), 15–23.

Prevod sa nemačkog:

Đorđe Tomić